

Ángeles López de Ayala: republicana, lliurepensadora i maçona, per Felip Belmonte.

Felip Belmonte, arquitecte tècnic.

La revolució Liberal a l'estat espanyol no va modificar de forma substancial la situació de la dona ni a l'esfera de la política, ja que seguia sense poder votar, ni a l'esfera social. Les dones van seguir tenint un paper limitat a la llar i a la família, i la seva incorporació al mercat laboral es produirà de forma lenta, discontinua i ocupant llocs de treball de baixa qualificació, sempre amb sous inferiors als dels homes. El sector domèstic, on feien de cuidadores o criades, va ser la principal destinació laboral. En el decurs dels anys però, i a mesura que el país s'anava transformant econòmicament, el seu protagonisme va augmentar de forma gradual. A partir de la revolució de setembre del 1868 ja es comencen a observar les primeres aparicions de dones a l'esfera pública, tot i que aquest avenç s'ha de reduir a casos aïllats com Concepción Arenal, Emilia Pardo Bazán i Rosalía de Castro, que destaquen en els pocs àmbits professionals on la dona podia desenvolupar una feina amb aquest caràcter públic, els àmbits jurídic, literari i educatiu.

Pel que fa al moviment reivindicatiu de la dona, aquest també mostrava en el cas espanyol un considerable endarreriment respecte a altres països europeus i no és fins a principis del segle XX que van aparèixer les primeres organitzacions femenines que, de forma més o menys organitzada, van reclamar un major protagonisme de la dona a la societat, tot defensant millores laborals i educatives que la contemplessin en igualtat de condicions respecte a l'home. Per exemple, l'any 1918 es va crear la *Asociación Nacional de Mujeres Españolas*, que demanava la introducció de reformes en el Codi Civil, la promoció educativa i el dret de la dona a exercir professions liberals.

Els primers llocs on es van localitzar aquests moviments reivindicatius va ser les zones més industrialitzades. En aquestes, a més, les reivindicacions adquirien un caràcter diferent del de gènere i anaven de la mà d'altres de tipus social. Són reivindicacions que sovint es poden inscriure en entorns federals, anarquistes i lliurepensadors i estan lligades a un primer feminisme de caràcter republicà o llibertari, caracteritzat per una lluita que tenia com a objectiu principal allunyar a la dona de l'àmbit de l'església abans que la defensa del sufragisme. Tot i que aquest no era un plantejament generalitzat en els partits d'esquerra (la qual cosa generaria nombroses discussions al respecte) es pensava que abans d'oferir la possibilitat de votar a la dona calia que aquesta s'emancipés moral i intel·lectualment, ja que en cas contrari el seu vot només serviria per a reforçar les opcions polítiques conservadores.

La persona

Una de les protagonistes més destacades en aquest context d'iniciació va ser Ángeles López de Ayala y Molero (1858–1926), una de les fundadores de la primera associació feminista de l'estat espanyol, el 1892, i impulsora de la primera manifestació feminista a l'estat, a Barcelona el 1910, sota la bandera de l'emancipació de la dona. Activista republicana, lliurepensadora i maçona, va ser membre del *Gran Oriente Nacional de España* (amb títol expedit a Madrid el 17 d'agost de 1888) i de la lògia *La Constancia* de Barcelona. Va pertànyer també a altres lògies maçòniques com *La Libertad*, *La Mantuana* i *Los comuneros de Castilla*. Com a personatge rellevant de la maçoneria de l'època, va assistir el 1904 al Congrés de Buenos Aires en representació d'alguns centres lliurepensadors espanyols i el 10 d'octubre de 1910 participà en el Primer Congrés Lliurepensador Espanyol.

López de Ayala va néixer a Sevilla el 21 de setembre de 1858, filla de Gonzalo López de Ayala i Asunción Molero y Valdivia, era també neboda de l'escriptor i polític Adelardo López de Ayala. Als 8 anys, i arran de la mort prematura de la seva mare, el seu pare la va enviar a viure a casa de diversos familiars, primer a Morón de la Frontera (Sevilla) i després a Zahara de la Sierra (Cadis). Quan va arribar el moment de

formar-la, la família, de caràcter conservador, li va voler donar la instrucció elemental típica per a les noies d'aquella època i la van enviar al convent de santa Catalina, a Osuna. Un temps després la van enviar com a novícia al convent de Santa Maria, a Marchena, on va estar per un període de 2 anys. La seva poquíssima vocació religiosa i el seu interès per la literatura va provocar que abandonés l'estada al convent i tornés amb els seus familiars, els quals es van oposar inicialment a l'educació humanística que la noia reclamava. Veient, però, la seva insistència, i després de consultar-ho amb l'escriptor Juan José Bueno, amic de la família, van contractar com a tutor de la jove a Valentín Marín y Morales, el qual la va instruir en les matèries humanístiques que volia conèixer. El resultat és que amb setze anys va poder acabar una novel·la en quatre volums titulada *El triunfo de la virtud*. Poc temps després va començar també a col·laborar amb diferents publicacions de la regió com *La Educación, El Fígaro, El Hispalense y El Disparate*.

Ángeles López de Ayala contrau núpcies en 1881 i s'instal·la a Madrid amb el seu marit, on continua els seus estudis amb Joaquín Ponce de León. En aquells moments ja havia pres consciència de la causa feminista, com ho demostra un estudi que va realitzar sobre l'educació de la dona i la seva missió a la terra, amb el que guanya el segon premi del concurs literari organitzat amb motiu de la commemoració del segon centenari de la mort de Calderón de la Barca. Durant aquesta etapa, les seves postures polítiques i ideològiques també van evolucionar, tornant-se més progressistes i radicals. Un exemple és la publicació de la seva obra *Los terremotos de Andalucía o Justicia de Dios*, l'any 1887, amb un contingut força agressiu i en el qual l'autora atacava fins i tot a la monarquia. Aquesta publicació i una campanya pública que va realitzar a favor de la llibertat de consciència li va valer el primer dels que serien els seus diversos empresonaments. López de Ayala es converteix en una de les activistes lliurepensadores més actives de la seva època i, a la sortida de la presó, es dedicarà a fomentar les *col·laboracions amb la premsa de l'època: La Publicidad, La Ilustración madrileña, El Principiante, La cocina española i Las Regiones; i a donar conferències en fòrums intel·lectuals de la capital com El Centro Instructivo Obrero, La Luz, La Sociedad, El Fomento de las Artes i altres*.

El 1889 el matrimoni es muda a Santander, on López de Ayala col·labora amb publicacions com *La voz Montañesa, El Ciclón i el Fènix*. En aquesta ciutat va patir un greu atemptat quan uns desconeguts van intentar matar-la calant foc a la casa on vivia. Els motius que van portar a aquest atemptat queden ben palesos en la breu biografia de l'escriptora que es va escriure a la publicació mensual *Vida Masónica*, al juny de 1926:

Efectos de sus escritos y actos de propaganda, fueron, sin duda, lo que determinaron a ciertos elementos a pegar fuego a su casa de Santander, salvándose ella y su esposo gracias a los esfuerzos de unos marinos y a la protección del entonces secretario de dicho Ayuntamiento (Revista *Vida Masónica*. Nº 4, juny de 1926. p.60-62)

Arran d'aquest atemptat, l'escriptora va abandonar la ciutat i es va establir a Barcelona, ciutat en la qual va desenvolupar el gruix de la seva activitat política, literària, social i periodística. També és en aquesta època quan consolida la relació amb la maçoneria, iniciada a Madrid, en ingressar a la lògia *Constancia*, avui desapareguda, de la que posteriorment seria nomenada secretària l'any 1894. Aquesta era una antiga lògia "zorrilista" (és a dir d'idees republicanes) fortament polititzada i activa. A la ciutat comtal va continuar la seva vocació literària i sobretot la seva faceta periodística, amb col·laboracions amb els diaris *El Clamor Zaragozano, la Publicidad i El Diluvio*, i revistes com *La luz del porvenir*, després de conèixer a la seva reconeguda editora, també escriptora i espiritista, Amalia Domingo Soler.

La mateixa López de Ayala va fundar i dirigir el setmanari *El Progreso* (1896), d'ideologia Republicana i que acostumava a tractar la situació i problemàtica de la dona; *El Gladiador* (1906) publicació també de caràcter lliurepensador i feminista, que va agafar el relleu de *El Progreso*; *El Libertador* (1910), que al seu torn va substituir al *Gladiador* i finalment *El Gladiador del Libre pensamiento* (1914) que desapareixeria el 1920, juntament amb la *Sociedad Progresiva Femenina*, de la que era l'òrgan d'expressió. De fet totes aquestes publicacions estaven molt lligades a les dues societats feministes que va fundar. A més de tots els diaris i revistes assenyalats, també va fundar altres publicacions fora de Barcelona com *El*

Gladiador de Jaén i va col·laborar amb *El Ciclón*, *El Fénix de Santander*, *El País*, *El Ideal* i *El Campesino de Madrid*.

El seu activisme polític i social en aquesta època també va ser frenètic. Entre el 1890 i el 1920, López de Ayala va desenvolupar una intensa activitat de creació i promoció d'organitzacions, grups i associacions de tota mena en favor de l'emancipació de la dona, de la mateixa forma que va defensar i expressar públicament les seves idees republicanes. Un dels mecanismes utilitzats per aquests fins era escriure llibres i peces teatrals que causaven escàndol i sensació, com *De tal siembra tal cosecha*, una comèdia en vers, en tres actes, que fou estrenada el dia 14 de maig de 1899 al Teatre del Circ de Barcelona; la novel·la històrica *Abismos* (1896), la també novel·la *Absurdos sociales* (1899) i *Primitivo* (1900) un llibre de lectures recreatives per les escoles. Aquestes s'afegien a obres anteriors com l'obra de teatre *Lo que conviene a un marido*, comèdia estrenada al Teatre del Duc de Sevilla el 1880, i *Cuentos y Cantares para niños* (1888).

Casada per segona vegada el 1901, va continuar la seva tasca d'activista en nombrosos fòrums progressistes nacionals i internacionals fins a darrera època de la seva vida, en què es va dedicar a tasques humanitàries. Va col·laborar en la fundació de *El Nivel Rojo*, una espècie de Creu Roja laica i independent i va assumir les tasques administratives en altres institucions benèfiques com *la Escuela de Sordomudos y Anormales de Barcelona*, en la que va exercir de comptable. Ángeles López de Ayala, que va estar sempre inspirada per un intens esperit humanista i lliurepensador en totes les seves activitats, va morir a Barcelona el 29 de gener de 1926. La publicació mensual *Vida Masònica* li dedicà un homenatge, inaugurant amb la seva biografia un nou apartat en la publicació titulat *Columna de honor de las MASONAS Españolas* (Revista *Vida Masónica*. Nº 4, juny de 1926. p.4).

Pensament, política i accions

Sota un pensament que reunia idees republicanes i lliurepensadores, López de Ayala se significa dintre de les noves veus femenines i feministes que ataquen la imatge moralista i tradicional de la dona, educada per a ser esposa i mare, i defensen una dona alliberada i allunyada d'aquest rol. El gruix del seu treball i la seva lluita política centrava bàsicament en dos fronts: contra el domini de l'Església, per poder alliberar-se del temor a l'alliberament de la consciència, i contra el que anomenava "la supremacia masculina".

Aquesta lluita per reivindicar l'alliberament i independència de la dona, juntament amb la feina periodística, li provocarà enfrontaments constants amb la policia i les autoritats i la va convertir en una de les personalitats més temudes pel poder establert de l'època, al qual fustigava de forma incansable des de la seva condició de lliurepensadora. Com a conseqüència d'això va ser detinguda en diverses ocasions i fins i tot va haver de viure dos intents d'assassinat (d'un, el de Santander, ja se n'ha parlat). Aquests fets, però, no van ser un obstacle per aquesta defensora del feminisme a l'hora de continuar amb les seves reivindicacions socials i de gènere. Com més l'atacaven, més convençuda estava de la necessitat d'aprofundir en la lluita la dona pogués alliberar-se tant del domini dels homes com de la influència eclesiàstica.

Aquesta forma i radicalitat a l'hora de defensar les seves idees l'allunyen molt clarament d'alguns moviments feministes existents a l'època, de caràcter més conservador. Així, les diferències entre l'activitat política, social i intel·lectual de López de Ayala i, per exemple, les del moviment de dones lligat a la burgesia catalana que va sorgir a Catalunya a les primeres dècades del segle XX, són molt notables. Aquest moviment, en el que van destacar personalitats com Dolors Monserdà, Carme Karr i Francesca Bonnemaison, considerava que el paper de la dona (i més concretament la dona burgesa) era protegir a la dona treballadora mitjançant l'actuació personal i l'assistència en centres adequats. Partien d'una base de fort compromís ideològic amb les ensenyances de l'església que els donava una perspectiva religiosa de la situació de la dona. Des d'aquest punt de vista, l'objectiu que es perseguia era tant

realitzar una tasca humanitària i moralitzadora com, de forma especial, evitar la radicalització de les postures de les dones treballadores. López de Ayala, en canvi, es va mostrar molt més propera a la dona treballadora, situant la seva lluita "dintre" d'aquesta classe, no com a "tutora" o "defensora" externa del seu destí, i allunyant-se d'aquella religiositat, defensant una educació laica i lliurepensadora.

La "Sociedad Autónoma de Mujeres» i «La Sociedad Progresiva Femenina".

Una de les institucions més destacades a principis de segle en la defensa del paper de la dona a la societat va ser la *Sociedad Autónoma de Mujeres de Barcelona*. Aquesta va ser la primera associació feminista a l'estat espanyol i va ser fundada per López de Ayala juntament amb Amalia Domingo Soler i l'anarcosindicalista sabadellenca Teresa Claramunt el 1892, tot i que ja es troben notícies de la mateixa el 1889. Es barrejaven en defensa de la causa feminista, doncs, tres perspectives intel·lectuals diferents: mentre López de Ayala era una dona republicana, maçona i lliurepensadora, Claramunt es declarava anarquista, i Domingo, espiritista. Aquesta societat es va establir inicialment al desaparegut carrer Cadena (situat en la zona on es troba actualment la rambla del Raval de Barcelona) per traslladar-se més tard al carrer Ferlandina, 20. Organitzava actes exclusivament femenins, dedicats al debat polític o a temes culturals i pedagògics per a la dona, i també finançava una escola nocturna per a adults —*Fomento de la Instrucción Libre de Barcelona*— de caràcter gratuït i situada al carrer Sant Pau 31, també a Barcelona. Totes dues institucions estaven fortament vinculades amb la Lògia *Constancia*.

A finals de 1897, la *Sociedad Autónoma de Mujeres* es va convertir en la *Sociedad Progresiva Femenina*. En els seus inicis es va considerar l'associació feminista més important de l'estat espanyol, malgrat que les seves actuacions se circumscrivien a Catalunya. De la mateixa forma que la seva antecessora, la societat va estar dirigida per López de Ayala i solia ser punt de trobada per a dones membres de la lògia *Constancia*. Aquesta societat estava situada al barri de Gràcia i va tenir la seva primera seu al carrer Sèneca 2, fins a l'any 1900, en què es va traslladar al carrer Torrijos 7, on es va mantenir activa fins al 1920. Tenia també com a objectiu bàsic la dignificació i educació de la dona, sota uns principis d'actuació que es basaven en la igualtat de sexes i la defensa de la seva emancipació moral, intel·lectual i econòmica. Des d'aquesta societat es denunciava la situació de doble opressió i explotació de la dona, per la seva pròpia condició de dona i com a part de la classe treballadora, i es reclamava una societat republicana basada en la llibertat, la igualtat i la fraternitat.

Durant la seva primera etapa, l'associació tindria com a objectiu intentar apartar les dones de l'influència clerical, mitjançant la transmissió dels valors del republicanisme, el laïcisme i el lliure pensament, sense incidir en qüestions polítiques com el sufragisme. Defensaven que sense la prèvia emancipació moral i intel·lectual de la dona, legalitzar el vot femení comportaria el reforç del vot conservador en tenir la dona un paper captiu en la seva relació amb l'home i l'església. És amb aquesta finalitat que, a més de ser un nucli de la lluita activista feminista de l'època, també es converteix en un lloc de trobada i de difusió de cultura i coneixement, fundant i finançant escoles diürnes per a nenes, escoles nocturnes per a adults i companyies de teatre que actuaven en barris obrers. La finalitat era secularitzar els costums i l'acció social de les dones, emancipar la seva educació de la religió, i apostar per la formació en valors cívics. També va fundar un diari que es va convertir en l'oficial de la societat: *El Gladiador*. Aquesta publicació es va convertir en la veu de la *Sociedad* fins al 1910 quan, uns mesos després dels successos de la setmana tràgica, va ser substituït per la revista *El Libertador*. Aquesta recollia la línia editorial de la publicació extinta i també es proclamava defensora de les dones i el lliure pensament.

La segona etapa estaria marcada per un apropament definitiu al moviment obrer i l'activisme polític. Tot i que ja des de bon principi la *Sociedad Progresiva* s'havia anat relacionant amb el partit radical de Lerroux, al cap dels anys aquest lligam es va anar fent més fort, esdevenint en aquesta etapa una definitiva identificació amb la política lerrouxista i amb les Dames radicals, grup de dones que representaven el republicanisme del partit Radical.

El 1918, la *Sociedad Progresiva Femenina* es va sumar a un projecte en comú amb altres associacions de l'estat, com *La Mujer del Porvenir* i la *Asociación Concepción Arenal*. La finalitat era construir un projecte de progrés que defensés els drets de la dona i que superés els límits territorials, configurant-se en l'àmbit estatal. El resultat va ser la formació del *Consejo Feminista de España*? i la *Liga Española para el Progreso de la Mujer* o *Asociación Nacional de Mujeres Españolas*, que va enviar, el 1919, la primera petició integral de vot femení al parlament.? En aquell mateix any, López de Ayala ja havia canviat la seva postura inicial i assumia la necessitat de reivindicar de forma immediata el sufragi universal per a la dona. El fet de la fundació d'una associació "germana" en l'àmbit estatal, junt amb la malaltia de la seva principal promotora i impulsora van ser segurament els factors que van provocar que la *Sociedad Progresiva Femenina* desapareixes el 1920, no sense haver estat durant dues dècades la institució que va organitzar i coordinar la pràctica majoria de les manifestacions feministes, laïques i lliurepensadores a Catalunya.

En aquest context de lideratge de *La Sociedad Progresiva* és quan es produeix la primera i més important manifestació feminista realitzada a l'estat espanyol.

La primera manifestació feminista

Aquesta es durà a terme el 10 de juliol de 1910, i significarà la primera i una de les més importants manifestacions feministes realitzades a l'estat. La manifestació va ser organitzada conjuntament per *la Agrupación de Damas Rojas*, la *Asociación de Damas radicales* i la *Sociedad Progresiva Femenina* de forma que, tot i que la principal impulsora fou López de Ayala, la manifestació estava sota el comandament d'una comissió executiva composta per una representant de cadascuna de les entitats organitzadores: Laura Mateo, Francisca Gimeno i Ángeles López de Ayala, respectivament (Diari *La Vanguardia*. 11 de juliol de 1910, p.2) En aquesta protesta es van reclamar públicament i per primera vegada els drets polítics per a les dones, i va tenir el suport del partit Radical de Lerroux com ho demostra el fet de la participació en la comissió organitzadora de les "Damas Radicales". Aquesta col·laboració no va ser un fet puntual perquè, i com s'ha assenyalat, des de principis de segle la *Sociedad Progresiva* tenia una bona entesa amb el radicalisme lerrouxista, que es va manifestar també en les nombroses col·laboracions que les "Damas Rojas", juntament amb destacats lerrouxistes, espiritistes i maçons, feien en la revista de l'associació.

La manifestació es va fer sota la bandera de l'emancipació de la dona, el lliure pensament i la república, i el seu objectiu va ser la defensa de la política d'educació laica promoguda pel president del consell de ministres, José Canalejas. Aquesta proposta educativa s'havia trobat amb una forta oposició per part de l'església i els sectors catòlics i conservadors per la qual cosa calien mostres d'adhesió popular al respecte. El desenvolupament de la manifestació s'explica amb cert detall per part de la premsa de l'època, i publicacions com *Nuevo Mundo*, *La veu de Catalunya*, *La Vanguardia* i l'anuari *El Año Político* se'n fan ressò.

Segons aquestes fonts, precedida per un grup de socis de les Joventuts Radicals que l'obrien pas, a dos quarts de cinc de la tarda va partir la manifestació de la plaça Urquinaona sota el lema "Abajo el clericalismo-Viva la Libertad" (Diari *La Vanguardia*. 11 de juliol de 1910, p. 2). Un setmanari de l'època, *Nuevo Mundo*, ho explicava així:

Recorrió las calles de la capital catalana el dia 10 y tuvo por objeto expresar su simpatia hacia la política radical del sr.Canalejas. Figuraron en la manifestación cerca de cinco mil mujeres, las cuales entregaron al gobernador civil un mensaje, suscrito por veintidós mil firmas, en que se hace constar que todas las españolas son católicas pero no clericales y que protestan de las teorías de la damas madrileñas que se han arrogado su representación. La manifestación se disolvió pacíficamente dando vivas a la libertad (Setmanari *Nuevo Mundo*, núm. 862. 14 de juliol de 1910).

Després de l'entrega del document, un escrit reivindicatiu que portava el segell inconfusible d'Ángeles

López de Ayala, el governador civil (el sr. Díe i Mas, que estava en el càrrec de forma interina) es va comprometre a fer-lo arribar al govern central i va felicitar a les organitzadores per l'ordre amb el qual s'havia desenvolupat la manifestació. Per acabar l'acte, López de Ayala va fer un breu discurs des d'un balcó del govern civil a favor de la llibertat i de l'educació de la dona, agraint al govern les facilitats que va donar per poder realitzar la manifestació. Queda clara amb aquesta descripció dels fets la bona entesa entre el governador i les manifestants, res estrany atès el caràcter de la manifestació, de recolzament la política governamental.

Altres diaris, com la *Veü de Catalunya*, no eren tan amables o objectius en la seva crònica, i relataven amb un cert aire còmic i sarcàstic els fets que es van produir (*La Veü de Catalunya*. any XX, núm. 4016., 11 de juliol de 1910, p. 2). Aquest fet tampoc és estrany, ja que aquest era un diari de caràcter conservador, que connectava amb l'Església i el carlisme, i que s'ubicava ideològica, políticament i socialment lluny del plantejament que s'observaven entre les components de la manifestació. En qualsevol cas el fet que es produís una manifestació d'aquestes característiques, organitzada i protagonitzada únicament per dones, ens anticipava que les coses estaven canviant en la societat de l'època.

La història d'Ángeles López de Ayala y Molero, a cavall del segle XIX i XX, és sens dubte de les més fascinants tot i no ser un personatge molt conegut en l'actualitat. Els seus grans dots intel·lectuals, la seva desinteressada col·laboració i participació en nombroses institucions benèfiques i el seu destacat paper en el desenvolupament del periodisme espanyol, la converteixen en una de les figures més reconegudes en l'àmbit social i cultural hispànic del canvi de segle. De la mateixa forma, la seva lluita política i el fet que fos una de les defensores dels drets de la dona més importants, agressiva i destacada de l'època, la van convertir també en una figura destacada dintre de l'escena política.

Aquesta dona, de la qual es troben a faltar estudis en profunditat sobre la seva figura, va ser juntament amb Amalia Domingo i Teresa Claramunt una de les pioneres del feminisme a l'estat espanyol. Totes elles antecessores de les dones que agafarien el seu relleu en els anys 30. Un primer feminisme lliurepensador que destacava pel seu obrerisme, laïcisme, anticlericalisme i republicanisme, i que amb aquestes característiques trencava els reduïts cercles reformadors dels moviments feministes burgesos per estendre's a també cap a les classes populars.

Referències

Álvarez, Pedro F. (1895): *Masoneria y libre pensamiento en la España de la Restauración*. Madrid: Publicaciones de la Universidad Pontificia de Comillas. Serie 1, Estudios 33.

Carmona, Angeles (1999). *Escritoras andaluzas en la prensa de Andalucía del siglo XIX*. Càdiz. Publicaciones de la Universidad de Càdiz.

Fernández De Cano y Martín, J. R. *López de Ayala y Molero, Ángeles(1856-1926)* [en línia]. www.mcnbiografias.com [[Consultado el 2 de noviembre de 2017](#)].

Ferrer i Guàrdia, Fundació (1998). «Angeles López de Ayala». En: *Espai de Llibertat*, núm. 11 (tercer trimestre 1998). Barcelona.

Izquierdo, Manuel Vicente (1993). «El lliure pensament radical a Barcelona (1881-1896): Josep Lluas i la Tramontana». En: *III Congrés d'Història de Barcelona*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona.

Ramírez, Carmen (2000). *Mujeres escritoras en la prensa andaluza del siglo XX: (1900-1950)*. Universidad de Sevilla.

Romero Maura, Joaquín (1989). *La Rosa de Fuego. El obrerismo barcelonés de 1899 a 1909*. Madrid: Alianza.

Sànchez Ferrè, Pedro (1989). Mujer, feminismo y masoneria en la Cataluña urbana de la Restauración a Masoneria, Política y Sociedad, Zaragoza, Centro de Estudios de la Masoneria española Vol. II pp. 929-945.

Simón Palmer, Carmen (1991). *Escritoras españolas del siglo XIX. Manual biobibliográfico*. Madrid: Castalia,